

DE ZUIDLIMBURGSE BOSSEN; JONG BOS OF OUDE STOBEN?

EEN BOSHISTORISCH OVERZICHT VANAF 1800

F.S. VAN WESTREENEN, Eckelraderweg 1, Gronsveld

Het beheer van de Zuidlimburgse bossen is na de Tweede Wereldoorlog sterk gewijzigd. Mede door een afgenomen economische betekenis raakte de houtoogst ondergeschikt aan de zorg om de floristische rijkdom van deze bossen te behouden. Een toenemend besef dat die rijkdom duidelijk samenhangt met of zelfs voortvloeit uit het voormalige bosbeheer, leidt ertoe om de oude bosexploitatie eens nader te beschouwen.

De historie van de Zuidlimburgse bossen vormt zeker een onderwerp met betrekking waartoe nader onderzoek wenselijk is. Het zijn echter niet alleen sterk afwijkende milieu-omstandigheden die Zuid-Limburg kenmerken en tegelijkertijd historisch bezwaren om te worden opgenomen in een algemene Nederlandse bosbeschrijving, maar het zijn tevens staatkundige en culturele verschillen die in de loop der tijd voortdurend hebben bijgedragen dat het gebied ten zuiden van Sittard nauwelijks aansluit bij ontwikkelingen die zich elders in Nederland hebben voorgedaan.

Een stukje buitenland binnen Nederland? Het negeren van hedendaagse geografische grenzen biedt helaas weinig meer perspectief. Enige aansluiting kan vrijwel alleen worden verkregen in zuid-westelijke richting (met name richting Henegouwen); vergelijkingen met ontwikkelingen in het zuidelijk gelegen Ardennen-gebied en met die van de noordelijke Eifel-streek in het oosten, tonen vroeg of laat dezelfde bezwaren als bij de voornoemde Ne-

derlandse situatie. De uitzonderingspositie die Zuid-Limburg min of meer inneemt heeft ertoe geleid dat traditionele historici zich in zekere zin nog altijd overbelasten om de "normale" geschiedenis op papier te krijgen en zelden kans zien om zoiets gewoons als een voormalig bosbeheer te ontrafelen. Voor het bos blijft de vraag hoe het geworden is meestal buiten beschouwing: waarom is het Zuidlimburgse bos zoals het is?

EEN TERUGBLIK VOORAF

Tot nu toe zijn slechts weinig pogingen ondernomen om iets van de Zuidlimburgse bosgeschiedenis overzichtelijk vast te leggen. De belangrijkste publicaties kunnen we op de vingers van één hand tellen. De rechtshistorische beschrijvingen van HABETS (1891) en JANSSEN DE LIMPENS (1973) verduidelijken diverse oude bosrechten en gebruiksvoorschriften. Populair, maar zeker niet minder waardevol, is de informatie van LEMMERLING (1981) over het bosbeheer in de eerste helft van de

20e eeuw. Afrondend kan de publicatie van JANSSEN & VAN DE WESTERINCH (1983) worden genoemd, die in de vorm van een literatuurstudie belangrijke aspecten van de bosgeschiedenis vanaf de Middeleeuwen tot in de 19e eeuw hebben beschreven. Zonder afbreuk te willen doen aan het werk van laatstgenoemden kan daarbij wel worden opgemerkt dat hun informatie meer dan eens berust op een weinig kritische overname, althans in bosbouwkundige zin, van buitenlandse gegevens. Los hiervan kan men zich afvragen of de gegevens van 7 eeuwen op een rijtje werkelijk leiden tot een beter inzicht in de Zuidlimburgse bossen zoals die momenteel aanwezig zijn.

Het ligt voor de hand dat een retrospectieve benadering van de laatste 2 eeuwen de meest fundamentele kennis oplevert inzake het actuele bosbeeld als resultaat van bepaalde beheersmaatregelen. Zo bezien is het veel belangrijker om te vernemen dat er vanaf de Franse Tijd tot omstreeks 1950 in veel bossen een hakhoutexploitatie plaatsvond, dan te verduidelijken dat een dergelijke exploitatie al reeds in de 14e eeuw is aangevangen.

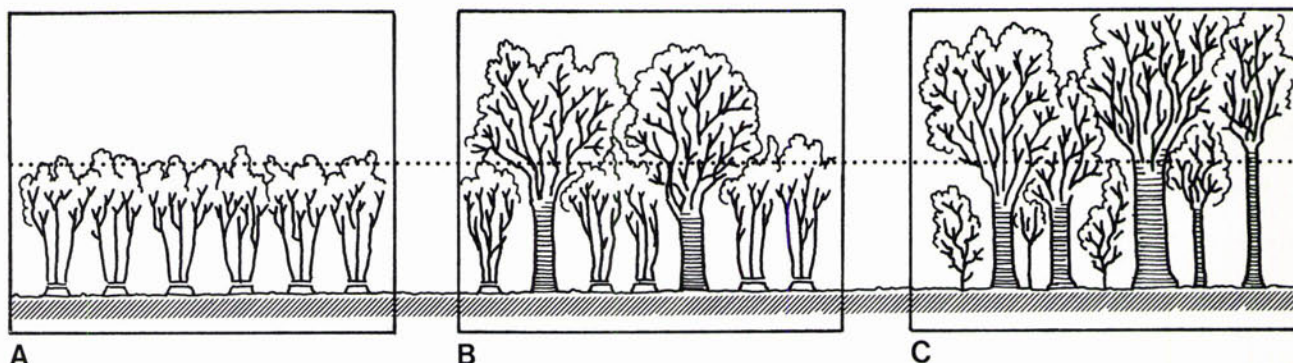
De mate waarin bepaalde handelingen zich ononderbroken hebben voorgedaan heeft natuurlijk een invloed op de feiten zoals ze op een gegeven moment zijn. Maar als bij een terugblik in de tijd de feiten niet of onvoldoende te reconstrueren zijn, kan men zich afvragen wat die wetenschap nog te bieden heeft voor een verantwoorde kijk op de huidige bossen.

Ter verduidelijking een voorbeeld met betrekking tot een deel van het Eijdsderbos (zie HARTMANN, 1986). Tot 1800 werden hier plaatselijk de veldnamen 'heide' en 'bos' vermeld, die beide echter niet exact dezelfde betekenis als tegenwoordig hadden. De kadastrale aanduiding voor wat 'heide' werd genoemd was hakhout of hakbos, bestaande uit kreupelhout afgewisseld met struiken en met een minieme opbrengst aan hout. De 'bos'-toponiemen werden daadwerkelijk als bos aangemerkt en een groot gedeelte

"24 to, den jaeger heeft verders ook Sorge te draegen dat in de bosschen niemand met schaepen, verkens, geyten ofte andere beesten komen te houden, omdat daerdoor de bosschen seer grootelyks konnen beschaedigt worden. 't word alsoo een den jaeger geordonneert alle beesten die in de landsheerlyke weyden en bosschen sullen gevonden en geatrappeert worden aenstonds aen te houden en hierover rapport te doen en vermits in Gronsveld van ouds verboden was geyten te mogen houden; en wel selfs gepermitteert de selven doot te schieten als men sulke buyten den stal van den eygenaer sal attrappeeren, soo heeft sich den jaeger gelycken daernaer te voegen".

Figuur 1. Veel oude bosrechten en gebruiksvoorschriften waren erop gericht om veeweiding in bossen tegen te gaan. Vanaf de late Middeleeuwen tot aan de Franse Tijd zijn daarvan talloze voorbeelden bekend.

Als boswachter in het graafschap Gronsveld kreeg Gillis Schillings in 1781 (dus vlak voor de komst van de Fransen) een nieuwe instructie waarin bovenstaand artikel was opgenomen.

Figuur 2. A = hakhout (taillis); B = middenbos (taillis sous futaie); C = opgaand bos (futaie).

daarvan was eveneens hakhout of hakbos, zij het van een betere kwaliteit, bestaande uit o.a. berken, eiken, essen en hazelaars. Beide typen "hakhout" waren ontstaan door degeneratie van echt bos, de 'heide' ten gevolge van een collectieve overbeweiding, het 'bos' door een intensieve vorm van bosbeheer. Nu zijn deze feiten archivalisch te documenteren. Was dit niet mogelijk dan resteert slechts één bos-type dat thans niet anders valt te reconstrueren dan als "doorgeschoten hakhout".

Het gegeven voorbeeld illustreert hoe moeilijk het kan zijn om een hedendaagse situatie te vertalen naar een historisch recente achtergrond.

Bij een benadering van de laatste 2 eeuwen kunnen relatief veel bronnen worden geraadpleegd. Dankzij de tegen het einde van de 18e eeuw geïntroduceerde Franse bureaucratie resteren nog talloze administratieve bescheiden en kaarten. Naarmate de tijd verstrijkt bevatten de archieven meer informatie en rond het begin van de 20e eeuw verschijnen de eerste fotografische weergaven. Aanvullend kan in de loop van de 19e eeuw ook voor het eerst een beroep worden gedaan op gepubliceerde bosbouwkundige verhandelingen die, ondanks een vaak buitenlandse herkomst en een discrepantie tussen theorie en praktijk, een heleboel verduidelijken in de vorm van methodologische overzichten.

Wie nu denkt op grond van al deze informatie eventjes een historische schets van de Zuidlimburgse bossen te kunnen samenstellen, die komt spoedig tot andere gedachten. Weliswaar is Zuid-Limburg te zien als een historisch-geografische eenheid, doch de daarin gelegen afzonderlijke bosgebieden zijn dat ook! Locale eigendomsverschillen, gebruiksrechten en traditionele vormen van beheer hebben bosontwik-

kelingen vastgelegd die als regel nauwelijks schriftelijke sporen nalaten in de archieven (zie fig. 1). Zijn dergelijke sporen wel voorhanden, dan blijkt meer dan eens de informatie zó plaatsgebonden en zijn de verschillen tussen de ene en de andere locatie zó groot, dat de inzichtelijke verhouding tussen de bomen en het bos zeer duister wordt (dit maakt het Zuidlimburgse bos overigens juist zo aantrekkelijk).

Desalniettemin valt bij het rubriceren van historische gegevens toch ook een categorie algemeen te onderscheiden. Sommige gegevens hebben betrekking op de hele regio of zijn in het geval van een afzonderlijke betrokkenheid dermate overeenkomstig dat ze als geldend voor de gehele streek mogen worden beschouwd.

HET BOS IN DE 19e EEUW

Medio 1800 constateren de Fransen dat vrijwel alle Zuidlimburgse bossen zeer sterk waren gedegradeerd. Op veel plaatsen was eerder sprake van "woeste grond" dan van een vakkundig beheerd hakhout of middenbos (zie fig. 2). Confiscatie van het grootgrondbezit, waaronder de meeste bossen, vormde de basis voor een van overheidswege grotere zorg voor de instandhouding en het beheer van het nog resterende bosareaal. Overmatige kap, houtroof en "bos"-beweiding werden zoveel als mogelijk tegengegaan (aanvankelijk nog naar maatstaven van de uit 1669 daterende Franse boswet). Echter, zoveel als mogelijk bleek spoedig veel meer dan mogelijk. De vele overgebleven verballen indiceren hoe hopeloos de situatie moet zijn geweest (ogenschijnlijk lijkt de situatie in oostelijk Zuid-Limburg het slechtst te zijn geweest; vermoedelijk een gevolg van een niet gelijkmatige verdeling van het bosareaal).

Het aanstellen van boswachters was nauwelijks effectief. Niet zelden bleek hun toezicht eerder een zegen voor de plaatselijke bevolking dan voor de Franse autoriteiten. Het incidentele "plichtsbeseft" heeft desalniettemin geleid tot talrijke verballen; enkele voorbeelden daarvan:

Een inwoner uit Mechelen moest voor het gerecht verschijnen wegens het ontvreemden van hout uit het Schweibergerbos. Een verbaal uit Vaals vermeldt de diefstal van 8 'overstaanders' en het illegaal afkappen van 160 wilgetakken. In Vrouwenhaag ontstond een geschil over de afpaling van het hakhout; er werd meer gekapt dan was toegestaan. Weer een ander verbaal betreft houtroof uit het Elzetterbos. Ook illegale veeweidning kwam veelvuldig voor. Wegens het weiden van zo'n 50 schapen werden een herder en zijn zoon aangehouden in een bos nabij Slenaken. In Nyswiller werd een jongen verbaliseerd die met een kudde van 19 schapen schade toebrengt aan 4-jarig hakhout van het gemeentebos. Een 'fileur de laine' ging op de bon wegens het hoeden van schapen in de bossen rond Eperheyde. In Vaals werden een herder en zijn zoon betrap op illegale bosbeweiding met een kudde van 60 schapen. Enz. enz.

Bijna alle 19e eeuwse archiefstukken doen vermoeden dat een wettelijke bescherming en een vakkundig beheer, beide geïnitieerd door de Fransen, in algemene zin tot weinig resultaat hebben geleid. Medio 1900 verschilde het Zuidlimburgse bos nog maar weinig met dat van een eeuw daarvoor. Hierbij moet een uitzondering worden gemaakt voor de bosgebieden die opnieuw in privé-bezit waren gekomen door de verkoop van domeinen (cf. wettelijke regeling uit 1822). In deze gebieden vond plaatselijk een particulier bosherstel plaats vanaf omstreeks halverwege de 19e eeuw. Maar een veronderstelling dat het algemeen wanbeheer in de 19e eeuw wordt doorbroken door een systematische bosuitbreiding of herbebossing lijkt, in tegenstelling tot Noord- en Midden-Limburg, voor Zuid-Limburg nauwelijks op haar

plaats. Veel 'heiden' en te intensief geëxploiteerde bossen hebben, ondanks ontginningen (het 'uitrotten' van 'bos') en een iets betere zorg voor het resterende bos in de 19e eeuw, tot in de eerste helft van de 20e eeuw voortbestaan. Toch kan worden gesteld dat men in het algemeen verdergaande bosdegradatie en inkrimping van het bos-areaal heeft weten te voorkomen (kartografische beelden wekken soms de indruk dat er toch wel van een meer omvangrijke verbetering sprake was, zij het dat de classificatie-grondslagen onvoldoende inzichtelijk zijn om een verantwoord onderscheid te maken tussen echt bos en bosachtig terrein). Het "voordeel" van het 19e eeuwse falen maakt dat alle gedetailleerde bosbeschrijvingen uit de Franse Tijd een eeuw later nog redelijk de realiteit weergeven. Een zekere bevestiging hiervan weerspiegelt in het eerste fotografische materiaal (zie fig. 3).

Het 19e eeuwse "falen" verdient overigens wel een nuancering. Bij het bestuderen van de bosgeschiedenis en de bosbouw in vroeger tijden, moeten we ervoor waken het verleden te benaderen met opvattingen die nu gelden. Het is niet terecht om stilzwijgend allerlei hedendaagse normen en waarden mee te nemen als men een andere tijd bestudeert en beoordeelt. Naar toenmalig inzicht was het bosbeheer redelijk succesvol. Alleen nu, dus achteraf, kan worden gesteld dat dit in algemene zin tot weinig resultaat heeft geleid.

Bij een moderne beoordeling dienen we ons bewust te zijn van een aantal zaken. Al vanaf het moment van de grote Middeleeuwse ontginningen bestaat het besef dat de balans tussen destructie en bescherming van het bos in evenwicht moet zijn. De in grote lijn voortdurende demografische groei en de daarmee gepaard gaande economische ontwikkelingen maken dat een dergelijk evenwicht nog steeds niet is bereikt. Integendeel, de balans blijkt (ook in de 20e eeuw) steeds verder in negatieve zin door te slaan. Het is dan ook niet verwonderlijk dat door de eeuwen heen meer en meer verordeningen ontstaan om de bossen in stand te houden. Eigenlijk pas in de 18e eeuw verschenen de eerste (theoretische) wetenschappelijke studies die behalve verklarend ook richting trachtten te geven aan vormen van natuur- en bosbescherming. In Frankrijk waren het de boscenaars (en 'Ingénieur de la marine') Duhamel Du Monceau, natuurvorser Buffon en de fysicus De Réaumur die belangrijk pionierswerk verrichtten. Het Franse staatsbosbeheer ('eaux et forêts') dat reeds in de 17e eeuw onder het bewind van Lodewijk XIV duidelijk gestalte had gekregen werd ondersteund door nieuwe kennis en, minstens zo belangrijk, meer politieke macht. De Franse Revolutie leidde echter tot een enorme terugval. Veel 'officiers des eaux et forêts', meestal aanhangers van het Ancien Régime, verdwenen van het toneel. Aldus ging ook een heleboel kennis weer verloren. De tijd rond 1800 was een periode van vallen en opstaan. Tegen deze maatschappelijke achtergrond bezien valt het "falende" bosbeheer eigenlijk wel mee.

Het merendeel van het 19e eeuwse bos bestond uit een te intensief geëx-

ploiteerd middenbos. De nadruk in het beheer daarvan lag op het hakhout, ook wel slag- of schaarhout genoemd, dat dikwijls in een kapcyclus van ca. 10 jaar (maar ook 4 en soms zelfs 3 jaar) werd afgezet. Kortom, een menigte jonge telgen onder overstaanders die zelden ouder waren dan zo'n 20 à 30 jaar. Daarnaast konden plaatselijk nog twee andere begroeiingsvormen worden onderscheiden, enerzijds bestaande uit kreupelhout en struweel dat ook periodiek werd afgezet en waarin ook vaker beweiding plaatsvond, anderzijds een iets meer volwaardiger middenbos waarin meer en ook oudere overstaanders gespaard bleven. Uit opgaven van de 'martelage et balivage', de 'aangewezen hout-hak', of de 'hamering en optekening', de velingsopgaven van het hakhout, kan worden opgemaakt dat berken, eiken, kersen, olmen en witbomen de meest voorkomende houtsoorten waren ("witbomen" was een letterlijk gehanteerde vertaling van het Franse "bois blanc": without-boomsoorten zoals es en esdoorn). Daar waar lokaal oudere overstaanders voorkwamen betrof het meestal eiken en, in mindere mate, kersen ('krikelaren'). De exploitatie van de meest voorkomende vorm van het middenbos, ook wel 'hoogstamhout op hakhout' genoemd, was qua hakhoutcultuur te verdelen in twee klassen: het dikke hakhout (kapcyclus ca. 10 jaar) en het dunne meer struikvormige hakhout bestaande uit 'haeselaren' e.d.

Figuur 3. Foto Rijksholterbos medio 1900; een typisch voorbeeld van een middenbos (hakhout met overstaanders).

(kapcyclus 4 of 3 jaar).

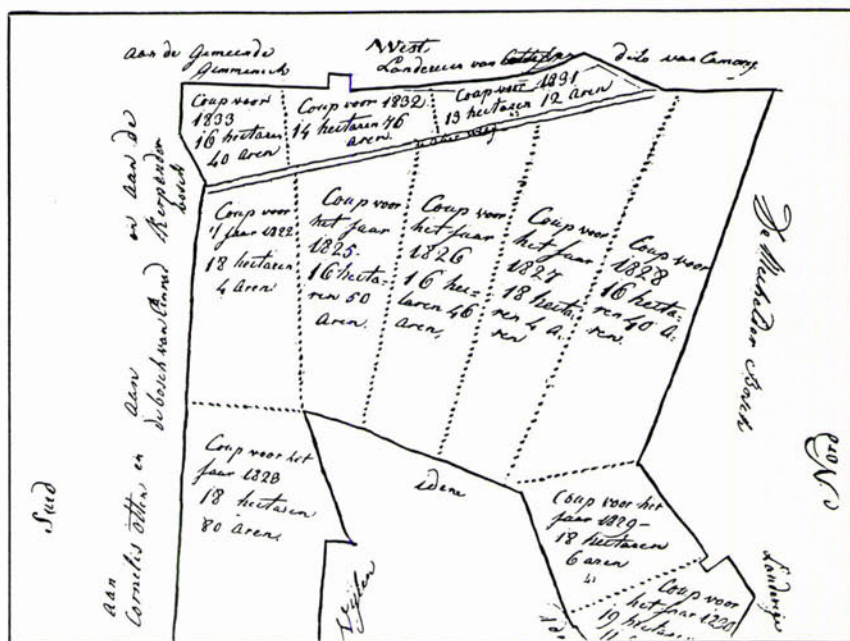
Enigszins een beeld te krijgen van het stam/stobbe-aantal per hectare is erg moeilijk. Reeds eerder is geattendeerd op (grote) plaatselijke verschillen. Een impressie, en niet meer, geeft het volgende voorbeeld. In de eerste helft van de 19e eeuw werden twee percelen, beide groot 8 ha., kaalgekapt in het Savelsbos. De houtopbrengst omgerekend: in het ene stuk stonden ruim 4 overstaanders en in het andere ruim 11 overstaanders per hectare. In het eerste geval bedroeg het stam/stobbe-aantal ca. 60, in de tweede situatie ca. 130 stuks per hectare. Een houtoogst die zó gering was dat kan worden betwijfeld of er daadwerkelijk sprake moet zijn geweest van een kaalkap. Er zijn meer van zulke voorbeelden te geven, maar het is niet duidelijk hoe het staat met de representativiteit ervan. Zeker is dat de cijfers schril contrasten met opgaven uit de 19e eeuwse Franse bosbouwkundige literatuur.

De Fransen onderscheidden, al naar gelang de bodemgesteldheid, diverse typen hakhout ('taillis') en middenbos ('taillis sous futaie' of, bij iets geringere kwaliteit, 'taillis composé'). Voor bossen op relatief voedselarme, droge, grindhoudende gronden (vergelijk de Zuidlimburgse plateau's en plateauranden) gold een kapcyclus van 14 à 16 jaar, afhankelijk van het lokaal houtgebruik. Bij velling bleven zo'n 40 à 60 overstaanders, dus met een leeftijd van het te kappen hakhout, per hectare staan. Oudere bomen ('anciens' ouder dan 90 jaar) werden alleen langs wegen, grenzen, e.d. gehandhaafd.

Vaak kan een goede indruk van het bos worden verkregen door taxatierapporten die voorafgingen aan houtverkoop. Ter illustratie zo'n verslag uit 1823 van een stuk bos op voedselarme, droge, grindhoudende grond:

"...dit bosch is genoegzaam voordelig voor de verkoping, doch op eenen te droogen en scherpen kizelgrond bergachtig gelegen, waarop het groot gedeelte hakhout zeer slecht schiet en waarop genen bomen kunnen groeijen, zelfs bevindt zig in het midden van dit bosch eene plaats groot 10 à 15 groot roeden waarop slechts bramen en doorens met weinig beduidende struiken hakhout worden gevonden; dit bosch is ook voor gene verbetering vatbaar en word vervolgens in vergelijking van den voorgaande geschat op 18 guldens per groot roede". (betreft de "Steenberg", een deel van het Rijkholterbos).

Bossen op voedselrijke, vochtige, leemhoudende gronden (vergelijk de Zuid-

Figuur 4. "Deze boven geteekende Vijlender bosch verklare ik voor eenigen tijd in twaalf deelen verdielt te hebben, en de paelen tuschen ider op zijne behoorlijke plaatze geleg, en alles in de maat gelijk boven ider coup aangegeekende staat gedaan te hebben" (Vijlen, 28 mei 1821 P.J. Mertens).

De kaart [Arch. Dom. 781] is hier maar gedeeltelijk weergegeven. Het jaarlijks te kappen hakhout (de 'coupe') is in percelen van 13 à 19 hectaren ingemeten (afgepaald) en verdeeld over de jaren 1822-1833.

En ruim een eeuw later....

"Als men op de hoogte van den weg Vijlen-Cottessen naar het noorden kijkt, kan men 't Vijlenderbosch thans herkennen doordat er uitsluitend nog hakhout groeit, terwijl in de bosschen die 't aan weerszijden insluiten ook opgaande boomen ['overstaanders'] staan", aldus A. DE WEVER in 1941.

limburgse hellingen) waren meer gestructureerd en werden vaak in een zestal boomklassen (tabel I) verdeeld met totaal zo'n 103 à 114 overstaanders per hectare, ruwweg om en nabij 10 à 20 keer zoveel als in het gegeven voorbeeld! (Literatuur uit begin van de 20e eeuw vermeldt dat gemiddeld 60-100 overstaanders per hectare gewoon waren). Het is wellicht een gearchargeerde vergelijking en uiteraard geldt ook hier de eerder genoemde discrepantie tussen theorie en praktijk, maar het mag desondanks begrijpelijk zijn dat de Franse 'inspecteurs forestiers' het Zuidlimburgse bos rond 1800 beschouwden als een bijzonder armte-rig fenomeen.

In zuidelijker streken waren overeenkomstige situaties van overgeëxploiteerde bossen overigens geen onbekend verschijnsel.

Vrijwel alle bossen bestonden uit slecht, redelijk of goed beheerd 'taillis sous futaie'. Echt opgaand bos was uitzonderlijk: 'nous pouvons l'assurer ne se trouvent plus aujourd'hui que dans les forêts de l'Etat, dans celles du Roi, et dans les contrées ou le bois est sans valeur' (sic), aldus een houthandelaar (THOMAS, 1840). Middenbossen met overstaanders van 2 à 3 keer de leeftijd van het hakhout beoordeelde men waar dan ook altijd als een gevolg van slecht beheer al of niet in combinatie met beweiding.

Tabel I. In Frankrijk werden bossen op voedselrijke, vochtige, leemhoudende gronden vaak in de volgende zes boomklassen verdeeld.

1. taillis	(hakhout)	: 12-20 j.	maximaal
2. baliveaux	(overstaanders)	: 20 j.	80 st./ha.
3. modernes	(idem)	: 36-40 j.	12-16 st./ha.
4. cadets	(idem)	: 54-60 j.	8-12 st./ha.
5. vieilles écorces	(idem)	: 72-80 j.	2-4 st./ha.
6. anciens	(idem)	: >90 j.	1-2 st./ha.

Bosbouwkundige opvattingen uit de 19e en begin 20e eeuw inzake de techniek van een hakhout/middenbos-beheer zijn uitvoerig beschreven. Er kan bijna niet iets worden bedacht dat niet op papier is vastgelegd. Bij een beschouwing van alle oude verhandelingen ontstaat onwillekeurig een beschamende conclusie: er is ongelooflijk veel kennis verloren gegaan, of misschien beter: veel kennis is nooit doorgedrongen tot de (noord-)Nederlandse bosbeheerders. De oude kennis van en de betrokkenheid met alles wat zich in het bos afspeelde typeren zich in de hierna als voorbeeld gegeven gedachten over het onderhoud en de verzorging van (jong) hakhout: 'un homme se

fait en 20 ans, de même un taillis est bon à couper à cet âge; mais l'un et l'autre ne peuvent jamais se remettre en bons ordre, s'ils ont été négligés dans les 9 premiers mois de leur existence'.

Hoewel het binnen een historisch kader te ver zou gaan om zich te verdiepen in hoe men aan de kleur van een blok brandhout kon beoordelen in welke tijd van het jaar het hout gekapt was, lijkt het toch zinvol om enige kijk te krijgen op enkele voormalige technische beheersmaatregelen.

Het kappen van hakhout geschiedde bij voorkeur vanaf half oktober tot uiterlijk eind januari. De in één seizoen te

vellen bosgedeelten besloegen niet zelden een zeer grote oppervlakte (zie fig. 4).

Meestal werd een perceel volledig kaalgekapt (uitgezonderd natuurlijk de overstaanders). Hiertoe werd het hakhout vlakbij de grond afgezet; dunne takken en twijgen ('prenge') met behulp van een hakmes, zwaarder hout (>5 cm) met een snoei- of vellingsbijl. Als regel behoorde de haksnede zo klein mogelijk te zijn en tevens schuin af te lopen. Dit garandeerde meer en betere uitlopers en voorkwam verrotting van de stobben. Tegelijkertijd met de hak, of direct aansluitend, begon men met het samenstellen van sortimenten en takkenbossen. De verwijdering van het hout en een naar huidige maatstaven rigoreuze opruiming van de kapvlakte was een karwei dat spoedig ter hand werd genomen om schade aan de nieuw te vormen knoppen van het regenererende hakhout te voorkomen. Het bos was gehakt, men doorliep het perceel en nam op hoeveel dode stronken en lege plekken men vond, om de dode stronken te rooien en te vervangen of de gaten aan te vullen.

In de vakliteratuur lezen we soms een pleidooi om het planten van in het jeugd stadium langzaam groeiende soorten, bijvoorbeeld eiken, zo'n twee jaar voor de veiling te laten plaatsvinden. Anderszins zou ook het bij de velling sparen van enkele 'witbomen' als een soort pseudo-overstaanders gunstig van invloed zijn op de kieming van andere soorten, daaronder of in de nabijheid daarvan, een natuurlijke verjonging was overigens sowieso het uitgangspunt.

Tegen het einde van de winter was alles kant en klaar, en brak de tijd aan van onkruidbestrijding, vrijstellen en dunnen. Met hak en hakmes werd deze verzorging voortgezet tot het moment waarop het hakhout weer volledig in sluiting was gekomen (na 3 à 4 jaar). Bij een korte capcyclus van circa 9 à 12 jaar ontwikkelde zich vaak een onderetage die ook nog tussentijds werd gekapt. Derhalve vermelden vellingsopgaven in de archieven frequent drie klassen van geoogst hout (overstaanders, zwaar hakhout en licht hak-/kreupelhout).

Voorgaande beheersmaatregelen kunnen uitvoerig met allerlei aanvullingen worden voorzien, zoals hoe een te groot aantal haagbeuken in gemengde opstanden kan leiden tot ontmenging of hoe beuken zijn te verkrijgen door een omloopverlenging. Doch het verschil tussen historische theorie en datgene wat geschied is, de geschiedenis

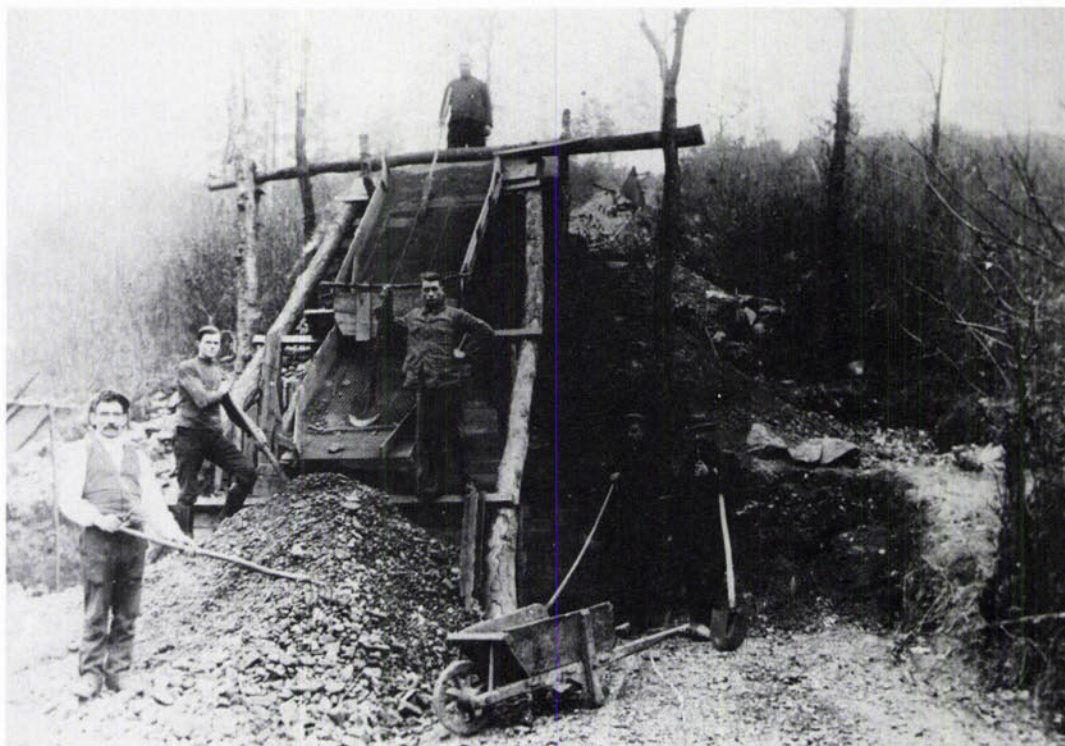
114

Ontvangen van de Heeren P. D. Nijet en J. Debrouchew beide manieren tot Maatschappij van het verbruik van de Gemeente van de Agent van de Algemeene Rijks Kasse tot Maatschappij van de 11 augustus 1828 ten bedrage van Eén Duizend Drie honderd acht futen twintig fente. Dienende tot betaling van een looch. Gemeente Savelsbosch gelegen te Gronsvelde. aan den Heere op den 23 July 1828 gekocht.

Maatschappij van de 11 Augustus 1828
(De agent der Gemeente)
(Gronsveld)

De Gemeente van de 11 Augustus 1828

Figuur 5. Een voorbeeld van de verkoop van domeingronden; betreft de verkoop van het Savelsbos nabij Gronsvelde in 1828.

Figuur 6. Foto van grindwinning in het Eijsderbos in 1938. Let op de jonge overstaanders ('stjaole') in het bos. Grind-, leem- en kalksteenwinning hebben de Zuidlimburgse bossen sterk beïnvloed.

van de Zuidlimburgse bossen, maakt het wenselijk dit soort bosbouwkundige aspecten of details hier verder achterwege te laten.

Niet al het 19e eeuwse bos bestond uit intensief geëxploiteerd hakhout of middenbos. Gedurende de eerste helft van de 19e eeuw wisten nogal wat oude grootgrondbezitters hun voormalig bosbezit opnieuw te verwerven (fig. 5) en zij of de 'nouveaux riches' konden na verloop van tijd zich de luxe permitteren een deel van hun bosgebieden 'in te richten', of anders gezegd, om te vormen in een meer parkachtige stijl. Het zijn deze bossen die momenteel als oud worden gekarakteriseerd en waarin bijvoorbeeld ook relatief veel beuken worden aangetroffen. Rond 1900 waren de verschillen tussen zulke bossen en de bossen die traditioneel alleen als hakhout of als middenbos werden beheerd echter nog steeds vrij gering en bovendien waren de laatste qua areaal veel omvangrijker.

DE EERSTE HELFT VAN DE 20e EEUW

Hoewel gesteld dat omstreeks 1900 het merendeel van het bos nog maar weinig verschilde met dat van een eeuw daarvoor, bestaat toch de indruk dat gedurende de 19e eeuw geleidelijk meer aandacht is ontstaan voor het belang van voldoende overstaanders in

een hakhout/middenbos-cultuur. Eind 19e eeuw en begin 20e eeuw tonen fotografische beelden een groter aantal overstaanders in voorheen slecht beheerde hakhoutbossen dan op grond van eerdere schriftelijke bronnen kan worden verondersteld. Deze nieuwe overstaanders droegen dan ook veelal nog het karakter van nog niet zo oude spaartelgen (zie fig. 6). De spaartelgen ('stjaole') lijken ook beter te worden beheerd. In toenemende mate ging men de overstaanders/spaartelgen opkronen ('opvaege'). Het is echter niet duidelijk welke motieven daartoe leidden, een bewuste kwaliteitsverbetering, een onderkende nadelige invloed van te talrijke overstaanders op het hakhout in de ondertage, of misschien een gezocht compromis tussen beide.

Ondanks dat de behoefte aan brandhout (klein 'funkel'- of groter 'glaterhout') begon af te nemen, was het nog steeds een belangrijk product. Als zodanig werd jaarlijks nog veel hout (op stam) verkocht of in eigen beheer zelfvoorzienend geoogst. Gemeentelijke verkopen waren bijna altijd openbaar en vonden meestal plaats in februari-maart. De hieraan verbonden kap- en ruimingsperiodes (ruiming tot uiterlijk 1 mei) blijken aldus ten opzichte van de eerder genoemde termijn in de praktijk verschoven te zijn (misschien een gevolg van veranderende omstandigheden in de landbouw in de tweede helft van de 19e en het begin van de 20e

eeuw). De methode van het kappen van hakhout veranderde overigens nauwelijks. Nadat een perceel (een 'seel') was gemarkeerd door het rondom maken van een doorslag (of 'gats'), begon men met hakmes ('sessel' of hiep) en bijl volgens omschreven wijze het hout te oogsten (zie fig. 7). Zo was het samenstellen van sortimenten en het maken van takkenbossen ('fakke'; Frans: fagôts) op de 'fakkebaank', en het bundelen van deze tot 'sjanse' in de eerste helft van de 20e eeuw nog een algemene bezigheid. Langzaam maar zeker gingen na 1900 toch ingrijpende veranderingen ontstaan die, voornamelijk als gevolg van landbouwkundige en industriële ontwikkelingen, leidden tot structurele wijzigingen in het bosbeheer. Vanaf ongeveer 1930 begonnen die veranderingen sterker te worden en resulteerden uiteindelijk in een definitieve beëindiging van de hakhoutcultuur. Het gebruik van brandhout nam fors af. Sinds 1900 was voor deze afname weliswaar een (tijdelijke) groeiende compensatie ontstaan door een toegenomen vraag naar mijnhout, maar dit kon niet verhinderen dat het hakhout toch zou verdwijnen.

Gedurende de Tweede Wereldoorlog werd in de Zuidlimburgse bossen lokaal vrij veel gekapt, niet alleen hakhout maar ook opgaande bomen. Hoewel men meestal verplicht was voor een goede herplant zorg te dra-

Figuur 7. Foto uit medio 1900 van de zogenaamde Schone Grubbe, een natuurlijk erosiedal tussen Eckelrade en Rijckholt. Het hakhout is recent gekapt en slechts enkele dunne 'overstaanders' zijn blijven staan.

gen, toonde de praktijk meer dan eens een ander beeld. Hierdoor en door de in betekenis afnemende hakhoutcultuur daalde het actieve bosbeheer tot een minimum. Na de oorlog, tot omstreeks 1950-1955, was nog sprake van enkele mijnhoutoogsten. Echter, met de mijnsluitingen van de 60-er jaren in zicht was de belangstelling voor hakhout totaal verdwenen. Wat resteerde was in veel bossen een afwisseling tussen oud hakhout, recent hakhout, opgaand bos en voormalige kapvlakten. De eerste en laatste categorie werden omgevormd tot opgaand bos (met name in de periode '55-'65). Het 'recente' hakhout (thans doorgesloten oud hakhout) en de meest oude opgaande bossen staan momenteel weer volop in de belangstelling door een vanuit de natuurbescherming opkomende interesse die – nog – maar weinig bosbouwkundig is gericht, maar wel een bosbouwkundige achtergrond heeft.

Veel Zuidlimburgse bossen zijn qua vegetatiestructuur momenteel op te vatten als de natuurlijke tegenhanger van een speciale houtteeltkundige exploitatievorm, namelijk het middenbos. Het uitvoeren van bosbouwkundige maatregelen, wat neerkomt op hakken, kappen of bijplanten, leidt tot problemen. Men heeft ervaren dat de karakteristieke floristische rijkdom door menselijk ingrijpen al gauw vermindert (naar WESTHOFF *et al.*, 1973; p. 331). Juist de geleidelijke beëindiging van een nog intensief gevoerd bosbeheer in de eerste

helft van de 20e eeuw, is misschien wel de belangrijkste oorzaak van die floristische rijkdom. In dat geval hebben of hadden we te maken met een tijdelijk verschijnsel (gedurende enkele decennia) en is een bezinning over het toekomstige beheer dringend gewenst.

SUMMARY

THE WOODLANDS OF SOUTHERN LIMBURG 1800-1950

All woodlands in Southern Limburg are strongly affected by former silvicultural treatments (coppice and coppice-with-standards). The historical impact of forest management varies from one topographical location to another. Nevertheless, there are some general features. Subject of this paper are management methods and silvicultural techniques practiced in common between about 1800 and 1950.

LITERATUUR

- BECHMANN, R., 1984. Des arbres et des hommes - la forêt au moyen âge; 358 p., Parijs.
 BUIS, J., 1985. Historia Forestis - Nederlandse bosgeschiedenis [2 dln]; 1058 p., Utrecht.
 FRON, A., 1923. Sylviculture [4e dr.]; 334 p., Parijs.
 GOBLET D'AVIELLA, F., 1927-1930. L'Histoire des bois et forêts de Belgique [4 dln]; Brussel/Parijs.
 GUINIER, PH., A. OUDIN & L. SCHAEFFER, 1951. Technique forestière [2e dr.]; 376 p., Parijs.
 HABETS, J., 1891. Limburgse wijsdommen, dorpscostumen en gewoonten, bevattende voornamelijk bank-, laat- en bosrechten; Den Haag.
 JANSSEN, J.C.G.M. & W. VAN DE WESTERINCH, 1983.

Dat ging over zijn hout; in: Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg deel XXVIII; p. 19-63, Maastricht.

JANSSEN DE LIMPENS, K.J.TH., 1973. De noaberschap der Vylener Rotten 1319-1940, rechtsgeschiedenis van een bosmark; in: PSHAL-deel CIX, p. 197-224, Maastricht.

JANSSEN DE LIMPENS, K.J.TH., 1977. Rechtsbronnen van het hertogdom Limburg en de landen van Overmaze; 695 p., Bussum.

JOLYET, A., 1916. Traité pratique de sylviculture [2e dr.]; 724 p., Parijs.

JOOSTEN, E., 1821. Verhandeling over het hakhout; in: Verh. Maatschappij ter Bevordering van den Landbouw, deel XVI 1e st.: p.1-66.

LEMMERLING, H.W.A., 1981. Oet vreuger jaore [dl. 6]; p. 3-15, Oirsbeek.

PARDE, L., 1930. Traité pratique d'aménagement des forêts; 546., Parijs.

POSKIN, A., 1949. Traité sylviculture [3e dr.], 530 p. Gembloux/Parijs.

RIJKSARCHIEF LIMBURG. Archief van de Domeinadministratie; Archief Fam. de Bounam; Archief v.d. Landen van Overmaze.

THOMAS, J.B., 1840. Traité général de statistique, culture et exploitation des bois [2 dln.]; 483 p./592 p., Parijs.

WESTHOFF, V., *et al.*, 1973. Wilde planten [deel 3]; 395 p., Amsterdam.

WEVER, A. DE, 1933. *Pteridium aquilinum* Kuhn; Natuurhist. Maandbl. 22(1): 10-12.

WEVER, A. DE, 1941. De natuur in! - Naar 't Vijlenerbosch; Natuurhist. Maandbl. 30(12): 123-129.

Dit artikel is het eerste in een reeks over bosbeheer in Zuid-Limburg naar aanleiding van het op 1 november 1988 te Vijlen gehouden 'mini-symposium hellingbosbeheer'.